

THEOS HYPYSISTOS ȘI IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS ÎN DACIA

DE
SHAIU SANIE

Unul din vechile epitețe ale lui Zeus, ὕψιστος, a căpătat o importanță particulară începînd cu epoca elenistică, mai ales în lumea semitică. Pe teritoriul Siriei au fost găsite mîini votive cu inscripții către Θεῶ Ὑψίστω la Beirut, alte epigrafe ale acestui zeu fiind descrise la Damasc și în număr mare la Palmyra¹. În inscripțiile bilingve greco-palmiriene Ζεὺς ὕψιστος καὶ ἐπιήκοος este numit în textele semitice „acest nume să fie binecuvîntat în veci”, „Bunul și îndurătorul” etc. Theos Hypsistos prezintă unele asemănări cu *Deus Aeternus*² cu *Baalshamîn* „stăpîn al cerului” în care se îmbinau influențele astrolatriei caldeene și a mazdeismului persan, Zeul anonim a fost echivalat cu *Zeus*, *Sabazios*, o divinitate locală supremă sau cu *Iahve* iudaic. Theos Hypsistos a fost considerat treptat un zeu a toate făcător, conducător al lumii, care stă în cea mai înaltă dintre sfere. Rezidența divinității supreme era plasată așadar în regiunea cea mai înaltă a lumii cea mai depărtată de pămînt, deasupra planetelor și stelelor fixe. Aceasta exprima Theos Hypsistos epitet care se aplica atît Baalimilor sirieni cît și lui Iahve³.

Răspîndirea pe care a cunoscut-o Theos Hypsistos e pusă și pe seama propagării acestei divinități prin evreii din Diaspora, de prozeliti și semiprozeliti⁴.

În Occident Theos Hypsistos este echivalat cu Iuppiter Summus exsuperantissimus. Asupra unor aspecte particulare a lui Θεῶς Ὑψίστος, divinitate răspîndită în Siria, Egipt, Africa, Phrigia, Bithinia, Paphlagonia, Pontus și alte provincii microasiatice, Bosporus⁵, Grecia continentală și mai ales în insule, Moesia, Thracia, la Roma, vom reveni pe parcursul prezentării dedicațiilor din Dacia.

¹ Fr. Cumont, RE, IX, 1911, col. 112; J.G. Février, *La religions des Palmiriens*, Paris, 1931, p. 122—123; H. Seyrig, Syria, 14, 1933, p. 15 și urm.; *ibidem*, p. 248; .. În cultele zeului anonim, bilingvele — aproximativ 15 — îl numesc Ζεὺς ὕψιστος ἐπιήκοος.

² În afara unor atribute identice se remarcă într-o inscripție din Dacia (B. Jánó, ArchÉrt. 32, 1912, p. 101) menționarea unor *Angeli*, alăturare mai frecventă în epigrafele dedicate lui Theos Hypsistos (Cf. Cumont, art. Ὑψίστος).

³ Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 190; A. Marmorstein, în *Enciclopedia Judaica*, V, col. 368 și 370.

⁴ Fr. Cumont, RE, IX, 1911, col. 115 și 119; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain*, I, Paris, 1914, p. 251, 271—276; E. Condurachi, EDR, 9, 1910, p. 2—5.

⁵ Roberts C., Th. Skeat și A.D. Noek, ITR, 29, 1, 1936, p. 56; Blavatsky et G. Koschelenko, *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire*, Leiden, 1966, p. 8 și urm.; D. M. Pippidi, StCl, 12, 1970, p. 171—175, n. 15; B. Nadel, Listy filologicke, 89, 1966, 1, p. 13.

Toate cele trei dedicații către Ζεὺς sau Θεὸς Ὑψίστος provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, o dedicație de la Mytilene este datorată unui fost *decurio* tot din capitala Daciei. În urmă cu peste 4 decenii regretatul profesor C. Daicoviciu menționa că în privința sincretismului Ulpia

Traiana oferă unul din exemplele cele mai grăitoare ⁶. Prin numărul templelor și al cultelor celebrate, capitala Daciei era cel puțin egală centrului politic, militar, economic și cultural de la Apulum. Unele divinități orientale, ne referim în primul rând la cele palmiriene, sînt mai numeroase la Ulpia Traiana. Inscriptiile din Ulpia Traiana oglindesc *toate* cultele și tendințele evoluției religiei din Dacia, epigrafele cu Θεὸς Ὑψίστος fiind în această privință edificatoare.

Din cele trei dedicații, două sînt altare cu inscripție și una tablă votivă.

Din textul primei inscripții (fig. 1) aflăm că dedicantii sînt Aelius Apol(l)inarius *procurator Augusti Daciae Apulensis* și soția sa Maxima ⁷. Nu avem alte informații asupra acestui Αἰλιος Ἀπολλινάριος cu toate că a deținut amintita funcție, consemnată în textul inscripției printr-un corespondent grec ἐπίτροπος ⁸. Relativ recent a fost descoperit un altar cu o inscripție în care este menționat M. Aurelius Apollinaris, *procurator financiar al Daciei Apulensis* ⁹. Prin textul inscripției recent descoperite dispunem și în

Fig. 1. Dedicatia pusă lui Theos Hysistos de Aelius Apollinarius și soția sa Maxima.

Dacia de transliterarea latină a cunoscutului antroponim grecesc Ἀπολλινάριος ¹⁰. Cognomenul Apollinaris intilnit în textul inscripției de pe un bust funerar de la Palmyra a fost interpretat ca reprezentînd o traducere a numelui Barnebo ¹¹, dar situația nu poate fi considerată identică cu a dedicantului de la Ulpia Traiana.

⁶ C. Daicoviciu, AISC, 1, 1932, 1, p. 81; H. Inghold, Berytus, 3, 1936, p. 104.

⁷ C. Daicoviciu, AGMT, 4 (1932-1935), p. 409 și 392, fig. 38; I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 53-54, nr. 6, fig. 6.

⁸ TLG, III, col. 1 861, Ἐπίτροπος are între semnificațiile principale și pe aceea de *procurator*.

⁹ M. Bărbulescu, ActaMN, 10, 1973, p. 173-179.

¹⁰ W. Pape, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, I, Braunschweig, p. 107.

¹¹ H. Seyrig, Syria, 14, 1933, p. 161.

Într-un amplu studiu asupra lui *Zeus Hypsistos*¹² analizând toate documentele epigrafice dedicate acestei divinități, autorii prezintă și unele observații privind cronologia inscripțiilor. Astfel ei consideră că forma Ζεὺς Ὑψιστος este mai timpurie decât Θεὸς Ὑψιστος ¹³ cu toate că ele coexistă. Pe teritoriul întregului imperiu, pentru o epocă care începe din secolul al II-lea î.e.n., concluziile studiului sînt desigur foarte utile și ele ar putea avea pentru epigrafele din Dacia, cel puțin o valoare relativă. Inscriptia lui Aelius Apollinaris și a soției sale Maxima cu forma Δεὶ Ὑψιστω ἐπηχόω , s-ar putea așadar să fie și cea mai timpurie.

Cea de-a doua epigrafă (fig. 2) din capitala Daciei, închinată lui Θεὸς Ὑψιστος însoțit de același epitet ἐπηχόος , are ca dedicantă pe *Ailia Kassia*, al cărei nume este format din două *gentilicia* romane¹⁴. În legătură cu antroponimul *Κασσία* (sau *Cassia*) în afara numelui roman a fost relevată și posibilitatea unei apartenențe orientale. *Κασσία* înseamnă *scorțișoară* în arameeană și numele plantei este același și în limbile greacă și latină¹⁵. De remarcat de asemenea că altarul are o *dedicantă*. În ambele epigrafe *Theos Hypsistos* este însoțit de epitetul ἐπηχόος , epitet care nu-i aparține în exclusivitate fiind reîntilnit și în textele inscripțiilor dedicate altor divinități, grupul acestor Θεοὶ ἐπηχόοι , zei „care ascultă rugăciunea” fiind mai numeros¹⁶. Epitetul ἐπηχόος era aplicat, în Grecia și apoi în alte provincii, mai ales „zeilor vindecători” sau „salvatori” îndeosebi grupului *Asclepios*, *Telesphoros* și *Hygia*, dar și *Artemidei*, *Aphroditei*, lui *Apollo* și *Hercule*¹⁷. Epitetul, care însoțește de obicei zei orientali, este atestat mai rar în Grecia propriu-zisă fiind însă întilnit pe inscripțiile din insulele egeene care formează o punte între Grecia și Orient. Același epitet este găsit în Thracia alăturat zeului salvator „zeul cavaler”; în Crimeea în legătură cu divinitățile sabaziace care au certe legături cu iuda-

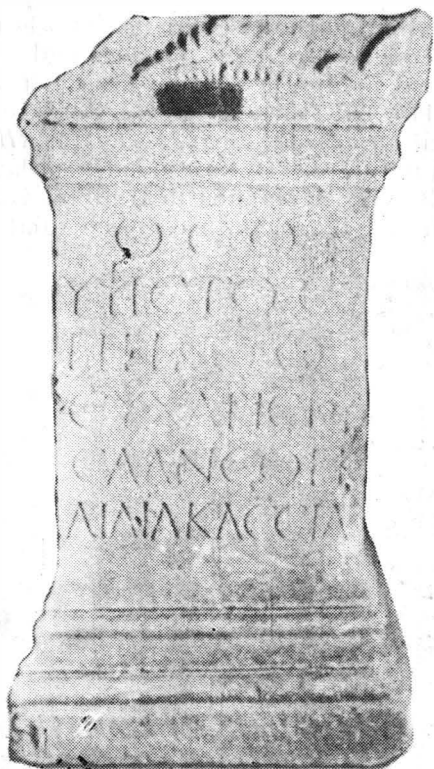

Fig. 2. Dedicatia pusă lui *Theos Hypsistos* de *Ailia Kassia*

¹² Roberts C., Th. Skeat și A.D. Nock, HTR, 29, 1, 1936, p. 39–88.

¹³ *Ibidem*, p. 59.

¹⁴ C. Daicoviciu, AISC, 1, 1932, 1, p. 85, fig. 3a : I.I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 54, fig. 7, nr. 7.

¹⁵ S. Sanie, ActaMN, 10, 1973, p. 157–158, n. 88–101.

¹⁶ O. Weinreich, Athenische Mitteilungen, 37, 1912, p. 1–68.

¹⁷ *Ibidem*, p. 7–11 și 13–14.

ismul¹⁸, mithraismul dar și cu divinitatea supremă locală¹⁹. În secolul I al e.n. epitetul a fost aplicat și dumnezeului israelit cum arată o inscripție dintr-o sinagogă din Egipt închinată către Θεῶ [με]γαλῶ ἐ[πι]χρόω²⁰. În secolul I și mai ales în secolul al II-lea e.n. epitetul ἐπιχρῶος pare a fi rezervat cu puține excepții marii divinități a Orientului. În Siria, la Beirut, Damasc dar mai ales la Palmyra ἐπιχρῶος este întilnit în dedicațiile către „Zeus cel mai înalt” (Δεῦ ὕψιστος) echivalat în general cu Baalshamin. O serie de inscripții bilingve de la Palmyra, datind din anii 111–268 e.n., dedicate lui Δεῦ ὕψιστος καὶ ἐπιχρόω, au în textul palmirian LB L ŠMN RB WRHMN adică „lui Baalshamin cel mare și îndurător”²¹. Corepondentul latin a lui ἐπιχρῶος *propitius* apare pe un altar de la Marsilia dedicat lui Iuppiter Heliopolitanus. Într-o inscripție siriană Baalshamin este echivalat direct cu zeul Ζεὺς Οὐράνιος²². Ex-

Fig. 3. Dedicăția pusă lui Theos Hypsistos de către lateimos.

tinderea epitetului ἐπιχρῶος și la unii zei arabi (Dushares) la Hadad și Atargatis²³ etc. oglindește ubicuitatea divinităților orientale care „ascultă rugăciunea”. În Dacia în afara dedicațiilor către Theos Hypsistos, epitetul amintit mai apare pe o epigrafă apulensă închinată lui Aesculap și Hygiei²⁴.

O placă votivă de la Sarmizegetusa din care s-a păstrat doar jumătatea dreaptă are gravată o inscripție a cărei lectură este încă în bună măsură ipotetică²⁵ (fig. 3). În r. 1 un grup de 6 litere despărțite prin puncte ar fi putut reprezenta numele dedicantului Ιατεμ[ος] sau Ι. Ατεμ[ος]²⁶. Nu a fost justificată mulțumitor cauza pentru care literele sînt despărțite, astfel că pot fi la fel de verosimile și alte ipoteze²⁷. În r. 2 s-au păstrat doar literele Θεω Υ, litere pe care A. Buday²⁸ și C. Daicovicu²⁹ le-au considerat că nu repre-

¹⁸ *Ibidem*, p. 27–39.

¹⁹ W. Blawatsky — A. Koschelenko, *op. cit.*, p. 9.

²⁰ CIL, I, 1 432.

²¹ P. Collart, *Melange Michalowski*, Varşovia, 1966, p. 326 și urm.

²² Cook, *Zeus*, II, Cambridge, 1925, p. 486; *idem*, *Zeus*, III, Cambridge, 1940, p. 945.

²³ M. Avi-Yonah, *HEJ*, 9, 1, 1959, p. 1–2.

²⁴ CIG, III, 6 815 (CIL, III, 7 740 a); I. I. Russu, *StComSibiu*, 12, 1965, p. 58; nr. 14.

²⁵ A. Buday, *DolGCluj*, 1916, p. 35, fig. 5. Text francez p. 95.

²⁶ I. I. Russu, *ActaMN*, 6, 1969, p. 178.

²⁷ S. Sanie, *ActaMN*, 10, 1973, p. 160–161. De remarcat că toate literele pot fi și din alfabetul latin.

²⁸ *Loc. cit.*

²⁹ C. Daicovicu, *AISC*, 1, 1932, 1, p. 85, n.3.

zintă în mod sigur Θεῶ Ὑψιστοῦ] nefiind excluse lecturile : Ὑ[πην(α)κόω] sau Ὑ[παταίω].

Θεὸς Ὑπην(α)κόος ar avea ca echivalent latin pe *deus exaudientissimus*, epitet ce-l are Nemesis într-o inscripție apulensă³⁰, iar Ὑπάταιος apare adeseori ca epitet a lui Asclepios. Aceste plăci votive erau oferite divinităților solicitând în general vindecarea, sînt însă de asemenea ex-voto-uri adresate unor zei „neinzestrați” cu atribute vindecătoare. Este binecunoscută placa votivă asemănătoare închinată Junonei³¹. Urechile reprezentate pe altar arată că divinitatea a ascultat rugămintea. Acest mod de a ilustra relațiile solicitant-divinitate atestat pe monumentele vechi egiptene³², s-a transmis și la alte religii orientale. În Dacia este reîntilnit pe diverse plăcuțe anepigrafe, precum și pe o inscripție închinată lui Malagbel, recent descoperită³³. În cazul în care considerăm preferabilă lectura Θεῶ Ὑψιστοῦ credem că reprezentarea urechilor suplinește pe această inscripție epitetul ἑπηνκόος întilnit în celelalte două dedicații.

La dedicantii lui Θεὸς Ὑψιστος cunoscuți prin cele 3 inscripții din capitala Daciei am putea să adăugăm numele P(ublius) Aelius Arrianus Alexandros βουλευ(της) Δακίας κολωνείας Ζερμιζεργ[ε]θούσης cunoscut printr-o inscripție descoperită la Mytilene³⁴. Dedicantul fost *decurio coloniae Sarmizegetusae* are un nume grecesc.

Dedicantii către Θεὸς Ὑψιστος : Aelius Apol(l)inarius, Aelia Cassia, Iateimos (sau varianta I(ulius) Ateimos), P(ublius) Aelius Arrianus Alexandros au nume grecești. Divinitatea venită din lumea greco-orientală mai avea în această fază cea mai mare parte din dedicanți recrutați din mediu greco-oriental. Se poate presupune desigur că între aderenți să fie și persoane de alte origini, cum este probabil Maxima soția lui Aelius Apol(l)inarius. Ca și în alte zone ale imperiului, promotorii tendințelor către monoteism erau îndeosebi cei originari din centrele unde contactul filozofiei grecești și teologiei orientale fusese direct și mai îndelungat. S-a remarcat că inscripțiile către Θεὸς Ὑψιστος au fost descoperite mai ales în locurile în care există și mențiunea unor colectivități iudaice, a unor prozeliți sau semiprozeliți³⁵. Pînă în prezent în importantul material epigrafic al Daciei romane nu există mențiunea vreunei sinagogi ca în Pannonia³⁶, Moesia Inferior³⁷ sau Moesia Superior³⁸. Vestigiile referitoare la prezența unor evrei în Dacia sînt puține : o piatră de inel desco-

³⁰ CIL, III, 1 126.

³¹ A. Buday, DolgCluj, 1916, p. 34, fig. 4. Text francez.

³² A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 175, fig. 53.

³³ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1971, p. 41 – 42.

³⁴ A. Dobo, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem pertinentes*, Budapesta, 1975, p. 168, nr. 849.

³⁵ Fr. Cumont, *Revue d'histoire des religions*, 66, 1912, p. 165 (Articol rezumat). Referindu-se la semnificația Theos Hypsistos dintr-o inscripție de la Thyatira în Lydia scrie următoarele : C'est le nom sous lequel les colonies judéo-grecques de la Diaspora et les païens qui avaient plus ou moins adopté leur croyance, désignèrent le dieu d'Israël”.

³⁶ A. Scheiber, *Corpus Inscriptionum Judaicarum Hungaricae* : Budapesta, 1960, nr. 1 ; F. Fülöp, *ActaArchHung*, 18, 1966, 1, p. 93 – 98 ; CIL, III, 10 321.

³⁷ M. Tatscheva-Hitova, în *IIIe Congrès International d'Études du Sud-Est Européen* (Resumés des communications, tom I), p. 65.

³⁸ *Ibidem*.

perită la Sarmizegetusa cu literele *AGLA* care ar putea fi interpretate ca inițialele unui celebru pasaj din psalmi : „Tu ești puternic în veci, Doamne” (*TH GYBWR LWLMI DNHY*)³⁹; o placă de ardezie de 14 cm avînd în centru reprezentat un berbec, în dreapta o „stea a lui David” în stînga un altar cu flacără, 7 capete omenești și inscripția „Judaea”⁴⁰; informația că exploratori maghiari au găsit într-o mină din Carpați (vag!) inscripția ebraică *I H W H* adică tetragrama pentru Iahve⁴¹. Piesele amintite nu provin din descoperiri arheologice sistematice, au dispărut și nu pot constitui obiectul unor verificări. Între antroponimele orientale din Dacia există însă cîteva a căror purtători au fost foarte probabil evrei : Barsimus Calisthenis originar din Caesarea, cunoscut dintr-o diplomă militară⁴²; Septimia Saba[tia]⁴³ și Aelia Cassia din inscripția amintită mai sus. Una din fiicele lui Iov se numea *KSYH*⁴⁴, în traduceri grecești numele devenea *Κασσία* : omonimă este întilnită în inscripția unor evrei din Pannonia⁴⁵ și faptul că *Αδία Κασσία* este dedicată către Θεός Ψύιστος ar putea sprijini o ipotetică origine iudaică. Atestarea zeului în forma greco-orientală *numai* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și în forma occidentală doar la Apulum arată propagarea limitată a lui Theos Hypsistos în Dacia romană. În zonele originare Theos Hypsistos a influențat gnosticismul, credința atestată și în Dacia⁴⁶. De asemenea a putut contribui la pregătirea pentru răspîndirea credinței care în secolele următoare va deveni religia oficială a imperiului⁴⁷.

În sfîrșit, dedicația de la Apulum lui *Iovi Summo exsuperantissimo* se înscrie printre cele mai interesante inscripții votive ale Daciei⁴⁸. Fragmente din textul epigrafei apulense pot fi regăsite, în forme apropiate, în diferite izvoare literare. Fără a fi doar un nou epitet adăugat la zecile de epitete pe care le cunoscuse deja primul zeu al panteonului roman, *exsuperantissimus* (sau *exsuperatorius*) reflectă tendințele de reînnoire în concepțiile religioase, mai ales cele referitoare la divinitatea supremă. Iuppiter *exsuperantissimus* a fost echivalat cu Θεός Ψύιστος⁴⁹. Cercetătorii istoriei

³⁹ C. Dăncoviciu, *AISC*, 2 (1933–1935), 1936, p. 191 considera că *AGVLA* ar putea să fie „gresit interpretate” pentru un nume comun ca *AQVLA*.

⁴⁰ Ziarul „Egalitatea”, I, IV, 1892. Nu am reușit să verific această informație în revistele maghiare din 1892.

⁴¹ M. Schwarzfeld, *Analele Societății istorice „Iuliu Barasch”*, 2, 1888, I, p. 117; Articolul lui G. Téglás, *Zsidó nevii vagy jelzési helek és regeségek Dacia területén*, din *Izr. Magyar Irod. Tars. Évk.*, 1909, p. 114–125, mi-a fost inacezibil.

⁴² *CHL*, XVI, 107; S. Sanie, *Dacia*, N.S., 11, 1970, p. 237.

⁴³ A. Buday, *DolgCluj*, 7, 2, p. 73; Kerényi, *A daciai személynevek (Die Personennamen von Dacien)*, *DissPann*, I, 9, 1941, nr. 2167; I.I. Russu, *AISC*, 4 (1941–1943), 1944, p. 226. Completarea Saba[tia] nu este desigur obligatorie. Sint cunoscute atât Saba cît și Σαβατις femininul lui Σαββατικός și Σαββάτιος care au forme grecești și ebraice *ŠBTY* (Shabbatai) și fem. *ŠBTYT* (*IEJ*, 12, 1, 1962). Lucrarea lui V. Tchericover : *The Sabbathions*, *Scripta Hierosolymitana*, 1, 1954, p. 78–98, care presupune că ar putea conține și elemente referitoare la acest antroponim, nu ne-a fost accesibilă.

⁴⁴ Iov, 42, 14.

⁴⁵ Z. Kádár, *Vie Kleinasiatisch-syrischer Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1962, p. 12; G. Radan, *ActaArchHung*, 25, 1973, p. 3–4, p. 266–278.

⁴⁶ N. Gostar, L. David, *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1, 1956, p. 135–138; D. Bene, A. Schiopu, *ActaMN*, 11, 1974, p. 115; N. Vlase, *ActaMN*, 11, 1974, p. 125.

⁴⁷ Em. Condurachi, *EDR*, 9, 1910, p. 2, „Il misticismo orientale ha potuto preparare la strada del monoteismo cristiano”.

⁴⁸ *CHL*, III, 1080.

⁴⁹ F. Cumont, *ABW*, 9, 1906, p. 323 și urm.; idem, *RE*, IX, col. 149.

religiilor în Imperiul roman acordă o importanță deosebită momentului adoptării oficiale a lui Iuppiter *exsuperantissimus* deoarece se consideră că acest zeu ar reprezenta încercarea de realizare a unui compromis în conflictele multisecolare dintre credințele iraționale și gândirea filozofică care domină o întinsă perioadă istoria religioasă a lumii greco-romane⁶⁰.

Teologia greacă l-a ridicat pe Zeus-Iuppiter de la rolul de *deus primus inter pares*, deasupra tuturor, iar astrolatriei orientale îi datorează caracterul cosmic, riguros universal, cu toate atribuțiile care au fost amintite mai sus privind pe Theos Hypystos. Sub influența conjugată a filozofiei și astrologiei se încearcă schimbarea politeismului clasic și anarhic într-un sistem teologic coerent. În anii 186—187 e.n. apar monede cu efigia *Iovi Exsup* iar Commodus imprumută acest epitet către sfârșitul domniei sale. Ultimelor decenii ale secolului al II-lea al erei noastre posibil să-i aparțină și dedicația de la Apulum. *Zeul suprem și mai sus de toți, cărmuitorul lucrurilor divine și umane, arbitru al ursitelor*, cum este definit Iuppiter *exsuperantissimus* în textul epigrafei apulense, poate fi reîntilnit cu atribuție asemănătoare într-o inscripție din Africa⁶¹ și mai ales în texte literare din care menționăm cele datorate lui Apuleius⁶². Unul din cei mai buni cercetători a religiei romane în primele secole ale erei noastre consideră că Iuppiter *exsuperantissimus* a condus către un monoteism și subliniază că aspectul filozofic al zeului cosmic estompează uneori urmele originii sale orientale⁶³.

Desigur, este necesară o înțelegere nuanțată a semnificațiilor pe care le are zeul, a faptului că identificările vizează mai ales laturile esențiale ale zeului⁶⁴.

LISTA INSCRIPȚIILOR

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

1 Altar cu inscripție votivă, lucrat din marmură (în. 104 cm; lț. 50 cm. gr. 35 cm; în. lit. 5,5 cm) cu capitelul cu acrotere la colțuri și ornamente, rozetă și frunze de acant în timpanon. C. Daicoviciu ACMIT, IV (1932—1935) p. 409 și 392, fig. 38; AnnÉp, 1939, 5; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 53—54, fig. 6. Muzeul din Sarmizegetusa.

Διὶ Ὑψίστω/ἐπηκόω/Αἰλ(ιος) Ἀπολινά/ριος
ἐπίτροπος/καὶ Μαξιμα/ευχαριστήριον.

2 Altar cu inscripție votivă, lucrat din marmură (în. 73 cm; lț. 38 cm; gr. 32 cm; în. lit. 3,5 cm). Capitelul are cîte o palmetă la colțuri și mijloc o mică rozetă și o foaie de acant. C. Daicoviciu, AISC, I, 11 932, p. 85, fig. 3a; AnnÉp, 1930, 136=1933, 14; Kérenyi, *Die Personennamen* nr. 169; I. I. Russu, StCom, 12, 1965, p. 54—55, fig. 6. Muzeul din Sarmizegetusa.

Θεῶ/Ὑψίστω ἐπιηκόω/εὐχαριστοῦ/σα ἀνεθῆκα/Αἰλία Κασσία

⁶⁰ J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1955, p. 389.

⁶¹ ILS, II, 4082: *Iovi optimo maximo, deorum principi, gubernatori omnium rerum coeli terrarumque rectori.*

⁶² *De mundo*, 27, ed. Goldbacher, p. 126; *Summus exsuperantissimus... si ipse in alto residat altissimo eas autem potestates per omnes partes mundi dispendat... Horum enim cura salutem terrenorum omnium gubernari.* În același sens și pasajul din *De Platone*, 1, 12, ed. Goldbacher, p. 73—74.

⁶³ J. Beaujeu, *op. cit.*, p. 389.

⁶⁴ Am exemplifica prin inscripția ILS, II, 3 094. O dedicație a lui Q. Antistius Adventus lui *IOM summo exsuperantissimo, Soli Invicto, Apolloni, Lunae, Deanae, Fortunae, Marti, Victoriae, Paci.*

• ³ Placă votivă din marmură din care lipsește jumătatea dreaptă (lr. 23 cm ; lt. 16 cm ; gr. 6 cm ; ln. lit. 2,5–2 cm). Cele două rînduri de text erau încadrate de un chenar. Între rînduri este sculptată o ureche. Muzeul de istorie a Transilvaniei – Cluj-Napoca.

I.α.τ.ε.ι.μ[ος] ? / Θεῶ 'Υ[ψίστω]

IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS

APULUM

⁴ Altar cu inscripție. CIL, III, 1 090.

Iovi Summo ex[superantissimo]divinarum hu[manarum] que[rerum] rectori[fatorum]que arbitre ... et pro[.]... leg. În momentul alcătuirii Corpus-ului se afla la Biblioteca din Viena.

THEOS HYPYSISTOS ET IUPPITER EXSUPERANTISSIMUS EN DACIE

(RÉSUMÉ)

Le *Theos Hypsistos* compte parmi les divinités dont l'identification et l'attribution persistent à retenir l'intérêt des spécialistes. On lui a déjà donné pour équivalents *Zeus*, *Sabazios*, des divinités suprêmes locales de la zone de sa découverte, le nom de la divinité suprême syncrétée, le dieu anonyme, *Baalshamin* et, souvent même, *Iahve*, nom sous lequel il est fréquemment mentionné dans les versions grecques de la Bible.

Les inscriptions qui lui sont consacrées en Dacie sont toutes originaires d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa, alors que l'épigraphie avec son correspondant en latin, *Iuppiter Summus exsuperantissimus* — d'Apulum. Notons que les dédieurs de ces inscriptions portent généralement des noms grecs, à savoir : Aelius Apollinarius, procureur financier de la Dacie Porolissensis, Iateimos (?) et P. Aelius Arrianus Alexandros de l'inscription de Mytilène. Quant à Aelia Cassia, celle dont le nom se compose apparemment de deux *gentilicia* romains, on ne saurait exclure la possibilité qu'elle fût d'origine judaïque ; *Cussia* (KSYA) a le même sens de « cannelle », en grec, latin et hébraïque, et il figure souvent tantôt comme anthroponyme, tantôt comme toponyme. A l'appui de la présence en Dacie d'un certain nombre de juifs, prosélytes ou à demi prosélytes, auxquels on puisse attribuer la diffusion du culte de *Theos Hypsistos*, les seuls témoignages susceptibles d'être évoqués consistent dans la découverte fortuite de quelques objets et quelques noms, probablement juifs, tels : Barsimus Calisthenis, Aelia Cassia, Septimia Sabatia. En Dacie, à la différence des deux Mésies et de Pannonie, les vestiges archéologiques, de même que les inscriptions se rapportant aux synagogues font défaut. L'auteur souligne la parenté avec le culte du *Deus Aeternus* connu en Dacie par 24 inscriptions, ainsi que la portée de l'inscription d'Apulum dédiée à *Iuppiter Summus Exsuperantissimus*, dont on retrouve le texte dans d'autres épigraphes et sources littéraires antiques.

Avec le *Deus Aeternus*, le *Theos Hypsistos* reste la divinité la plus proche du dieu judaïque et chrétien. Il a pu exercer son influence dans la diffusion du gnosticisme et de la foi destinée à devenir la religion officielle de l'Empire.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Dédicace à *Theos Hypsistos* par Aelius Apollinarius et son épouse Maxima.

Fig. 2. Dédicace à *Theos Hypsistos* par Aelia Cassia.

Fig. 3. Dédicace à *Theos Hypsistos* par Iateimos.